

Czetter Ibolya
(Szombathely, Magyarország)

MÁRAI SÁNDOR ÉS AZ OROSZ IRODALOM

Abstract: From the intertextual landscape of the 20th century Hungarian literature a great deal of attention has been devoted to mapping the influence of Italian, German, Spanish and French culture and literature on Márai's works. On the other hand, the impact of Russian literature on the Hungarian author's oeuvre seems to have escaped the attention of literary scholarship. Present study sets out to throw light on the Russian authors Márai thought highly of and whose ideas, views or individual works were mentioned, dealt with in his essays, diary entries or other writings. Additionally, an attempt has been made to pinpoint what these intellectual and literary encounters reveal about Márai's literary taste, world view and last but not least what referential, intertextual connections are shared by Márai and these Russian authors.

Keywords: Russian poets, authors and literature in Sándor Márai's oeuvre

Márai posztumusz karrierje példátlan sikertörténet a magyar irodalomban. Neve az európai sikerlisták vezető helyén szerepel, művei kelendőek, „piacképesek” a világ számos országában. Kétségtelen tény, hogy Márai „megtörtént” a világirodalom számára, s mivel e tény korántsem természetes, a magyarázat élénken foglalkoztatja a kortárs kritikusokat, kutatókat, fordítókat, monográfusokat. Sokféle válasz, teória, vélemény született részint a népszerűség okainak megfejtésére, részint a világirodalmi, folyamatosan átrendeződő kánonban elfoglalt helyének meghatározására, annak konklúzióira és további kilátásaira.¹ Az életmű nyilvánvaló irodalomközi érintkezéseiről (a

¹ Faix Dóra. Márai Sándor műveinek fogadtatása a spanyol nyelvterületeken // Czetter Ibolya (szerk.) *Mérleg és eszmecsere Márairól*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2012. 259–271.; Fried István. Márai Sándor önkanonizációja // „Ne az író történjen meg, hanem a műve” (A politikus és az irodalmi író Márai Sándor) Budapest, Argumentum, 2002. 8–18; Fried István. A világirodalom Márai Sándora // *Irodalomtörténet* 2011/4. 568–582.; Fried István. Márai Sándor és a francia irodalmi kontextus // www.forrasfolyoirat.hu/0506/fried.html; Fried István. Márai Sándor és a spanyol világ // www.inaplo.hu/nv/200107/17.html; Fried István. Siker és félreértés között. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2007; Bernáth Árpád és Bombitz Attila (szerk.) *Posztumusz reneszánsz (Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez)* Szeged, Grimm Könyvkiadó, 2005.; Lőrinczy Huba: *Ortega és Márai, Adalékok egy szellemi vonzalom történetéhez* // *Ambrustól Máraihoz. Válogatott esszék, tanulmányok*. Szombathely, Savaria University Press, 1997, 283–299.; Mészáros Tibor: *Az élet orgazdája az ember, Vágy a teljes életmű után: Gondolatok Márai Sándor Föld c. művének részletei kapcsán* // *Forrás*, 2008/4, 19–50.; Szávai János: *Márai kánonjai és a néma nyelv* // *A kassai dóm, Közéltések Márai Sándorhoz*, Kalligram, 2008, 36–62.; Szabó Tünde: *A szerelem emlékezete. Három Márai-regény*. Orosz Irodalom és Irodalomkutatás, ELTE Doktori Program, Budapest, 2010; Teresa Worowska: *Márai*

német, spanyol, francia irodalmi kontextus kérdéseiről), a kézenfekvő összefüggésekről (Thomas Mann, Ortega y Gasset, Kafka, Gide, Gabriel Marcel, Cocteau, Unamuno és mások) sok érdekes, értékes szempontot és adalékot szolgáltat a kutatás (lásd többek közt Fried István, Lőrinczy Huba, Szabó Tünde, Szávai János vonatkozó tanulmányait), ugyanakkor adós marad a siker természetrajzának szisztematikus feltárásával, s az egyéb világirodalmi kapcsolatok (pl. az olasz, szláv stb.) vizsgálatával. A Márai-világirodalomképről tehát a közkinccsé tett írások ellenére még mindig keveset tudunk, és szerények az ismereteink az említett kultúrákkal való érintkezéséről is, pedig az összefüggések feltárása jelentősen hozzájárulhat az életmű örvendetesen gazdagodó értelmezéséhez.

A dolgozat a Márai naplóiban, publicisztikájában, a különböző műfajú írásokban fellelhető adatokból és utalásokból kiindulva, a kutatás eddigi eredményeire alapozva megpróbálja feltárni az oeuvre orosz irodalommal való közvetlen, illetve közvetett érintkezésének jellemzőit, s választ adni egyebek mellett a következő kérdésekre: Márai világirodalom-recepciójában milyen helyet foglalnak el az orosz irodalom klasszikusai, és viszont, hol tart az orosz irodalomban a Márai-recepció? Mit tudunk meg a naplóbejegyzésekben, tárcákban, esszéikben stb. itt-ott felbukkanó, orosz témájú feljegyzésekből? Hogyan vélekedett az orosz jelenségről, a szláv mentalitásról? Kiket s miért tart érdemesnek az olvasásra, az újraolvasásra? Mely szerzők művei befolyásolták a történelmi korszakról való gondolkodását, történelembölcseletét, irodalom- és életfelfogását, másképp mondva: mely szerzők művei és világfelfogása olvasható/vethető össze a Máraiéval? Az európai kulturális folyamat részeként értelmezett szláv, illetve orosz kultúrával való találkozás miképp hatott szépírói gyakorlatára?

Az utóbbi évtizedekben bekövetkezett társadalmi és politikai változások ellenére Márai jószerevével visszhang nélkül maradt az orosz recepcióban, leszámítva a Balti államok érdeklődését (2002 óta folyamatosan fordítják és adják ki az Európában népszerűségnek örvendő regényeket. Megjelent *A gyertyák*, a *Válás Budán*, a *Füves Könyv*, az *Egy polgár vallomásai*, az *Eszter hagyatéka*, a *Föld, Föld!...*, valamint a *San Gennaro vére* észt, lett és litván fordítása.) A kirekesztés, az elhatárolódás vagy a fenntartás érthető, hiszen Márai világszemlélete, a kommunista diktatúrával szemben tanúsított konzekvens, intranszigenz magatartása, a diktatórikus berendezkedés és a kollektivistá eszme éles hangú bírálója, ízig-vérig európeai polgár volta, intellektuális, arisztokratikus jelensége, a személyiség autonómiáját hirdető felfogása lehetetlenné teszi, hogy a nyugati civilizáció elkötelezettjét a keleti világ is befogadja.

A kutatók közül kevesen foglalkoznak érdemben Márai orosz irodalmi tájékozódásának kérdéseivel, más nemzetiségű szerzők felsorolása mellett

futólag említik meg azokat az orosz írókat, költőket, teoretikusokat, akiknek munkásságáról elismerően vagy épp ellenkezőleg: elítélően nyilatkozott műveiben. Szávai János Márai világirodalmi kanonizációjával foglalkozó áttekintésében mindössze egy bekezdést szentel Márai kortárs irodalomról alkotott véleményének. Sajnálkozva jegyzi meg, hogy a modernnel, az avantgárral, az újjal, a divatossal való kapcsolata művészet- és értékfelfogásának tradicionalista voltából következően csakis az elutasítás lehet, így Jeszenyin, Babel, Bulgakov vagy Paszternak sem került be Márai látókörébe, egyedül Szolzsenyicin kap figyelmet a megemléttetek között. A Márai-kanonba tehát a klasszicizáló művek és szerzők kerülnek kitüntetett helyre: a 19. századi szerzők közül Tolsztoj, némi fenntartással Dosztojevszkij és Csehov vezetik a listát. Dosztojevszkijtől idegenkedik, „Jelentőségét persze nem vonja kétségbe, de nem sorolja azon írók közé, akik számára erőforrást jelentenek. Idegen számára az író egész figurája, a Dosztojevszkij-mű pedig felfogása szerint látélet egy olyan világról, amelyet Márai elutasítana, amellyel teljes erőből szembeszáll.” (Szávai 2008: 54). „Dosztojevszkij hatását követően kezdődött valami, amit Hermann Hesse így nevezett: Európa elkaramazovosodása.” – jegyzi meg Márai egy naplőfeljegyzésben (Márai 2000a: 276). Szávai közelítései új szempontból dolgozzák fel a Márai regényeket, újdonságuk mindenekelőtt az intertextuális perspektíva alkalmazásában rejlik. Olyan összefüggések rendszerét villantja fel, amelyek segítségével tágabb kontextusban helyezhetők el a művek: a *Válás Budánt* például a *Kreutzer szonáta* felől értelmezi, *A gyertyák csonkig égnek* című regényt pedig a Tolsztoj-mű regénybeli párhuzamain túl a dosztojevszkiji regényepoétika nézőpontjából szemantizálja. Ezt az eljárást teljesíti ki olvasataiban Szabó Tünde, aki először végez módszeres összehasonlító vizsgálatot, feltárja a Márai-regények Tolsztoj és Dosztojevszkij műveivel való kapcsolatát, illetőleg az orosz szépirodalmi kultúrkinés Márai prózáját érintő sajátosságait. Az említett szerzők alkotásainak jelentésvilágát beilleszti a Márai-világba, amint erről az író egyik vallomásában olvashatunk: „Utak, mélyvizek és áramok az irodalomban. Az irodalomban különféle hullámhosszú áramok vannak, amelyek megfelelő érzékenységgű vevő- és adóállomásokon át kifejezik magukat” (Márai 2006a: 24). A művek párbeszéde folytán: ahogy az olvasó Márai kánonja beépül az író Márai kánonjába, a szöveghagyomány tovább él, a jelentésháló gazdagodik, beláthatatlan távlatokkal bővül. Szabó Tünde elemzéseiben az irodalmi, filozófiai és mitológiai háttér feltárását, a szövevényes intertextuális kapcsolódások kibontását kísérhetjük figyelemmel.

Fried István nagyívű tanulmányában (Fried 2011) nem tér ki Márai orosz irodalmi tájékozódásának kérdéseire, Előbb részletezően szól a kánonalkotási kísérletek nehézségeiről, arról, hogy Márai világirodalomban elfoglalt helyét jószerével lehetetlen meghatározni: „...az európai nyelveken túli nyelvterületek szükségszerű felértékelődésében olyan jelenségekbe ütközünk, amelyek szétfeszítik a hagyományosnak elfogadott kánonalkotási kereteket, (...) a

váratlan irodalmi berobbanások, újrafelfedezések (így Máraié is!), az értékelési szempontok átstrukturálódása (a populáris irodalom státusának újragondolása) szinte lehetetlenné teszik az általánosan, de legalábbis egy tágabb értelmezői közösség által elfogadott európai (nyelvű) és/vagy világirodalmi áttekintést”, majd szűkebb keretben, kelet-közép-európai kitekintésben értékeli a Márai képviselte irodalmat. A tanulmány tehát nem foglalkozik az orosz irodalmi kapcsolatokkal, inkább a közép-európai írói magatartás kérdéseit taglalja. Itt jegyzi meg, hogy „Igen kevés adatunk van arra, mennyire ismerte Márai a kisebb szláv irodalmakat”. Megtudhatjuk viszont, hogy „Márai munkatársa volt a Gál István szerkesztette *Apollo* című folyóiratnak, amely a közép-európai humanizmus eszméjét hirdette, ifjú szlavisták és romanisták szlavisztikai, romanisztikai, balkanisztikai tanulmányait közölve.” Az írás egyik bekezdésében Márai helyét a közép-európai térben jelöli ki Fried, a mondat értelmének tényleges megfejtéséhez bővebb kommentárra, kifejtésre lenne szükség: „A német és az orosz irodalom között lelhető (irodalmi-kulturális) mezőn látják többen Márait, nem csupán magyar elődökkel és utódokkal együtt, hanem mindazokkal, akik egy irodalmi Közép-Európa megalkotásában érdekeltek (voltak).”

Egyetértünk Szabó Tünde megállapításával, hogy eddig nem értékelte súlyának, jelentőségének megfelelően a kutatás Márai orosz irodalmi vonatkozásait. Öröndetes viszont, hogy a Tolsztoj és Dosztojevszkij termékeny hatását, az utóbbinak Márai regényírói gyakorlatában is kimutatható befolyását feltáró munkák részben napvilágot láttak, illetőleg sürgetik az alaposabb megvilágítást.

Még mielőtt számba vennénk Márai orosz „találkozásait”, szeretnénk felhívni a figyelmet egy különös sorsú kiadványra: az írónak előbb 1931-ben Franciaországban, Németországban és Olaszországban, majd 1932-ben Magyarországon is megjelent fotóalbumára, amelyet Dománcsi Lászlóval közösen szerkesztett, *Igy történt! 1914–1930 képekben* címmel került nyilvánosságra, s nagy sikert aratott. A képeskönyv összeállítása jelzi, hogy Márait erőteljesen foglalkoztatta az orosz történelem, s célja az volt, hogy a 16 fejre állított év történetét a maga tragikus mindennapiságában, dokumentaritásában mutassa be, minden kommentár nélkül. A könyv több mint négy évtizeden át Hollandiában egy páncélszekrényben lapult, majd egy angol fotótörténész tulajdonába került, s 2003-ban jelent meg Magyarországon, *Oroszország Márai Sándor szemével (Oroszország – amilyen volt, amilyen lett és amilyen most)* címmel, az író idézeteinek felhasználásával. Ahogy az album előszavában Körmendi Zsuzsa is rámutat, Márait az orosz jelenség, az orosz, ázsiai lélek küldetésének magyarázata inspirálta a képeskönyv összeállítására. „Ezért fordul megfejtésért Dosztojevszkij zsenijéhez, ezért foglalkozik magával az országgal, a cárizmussal, az előzménnyel. Az album az orosz múlttal kezdődik, s nem csak időrendet, logikai rendet is követ, midőn kihagyhatatlannak ítéli az orosz génusz nagyjait: Tolsztojt és Goncsarovot,

Dosztojevszkijt és Csehovot.” (Körmendi 2003: 23). A korabeli publicisztika, később a Naplók feljegyzéseinek orosz témájú részletei, valamint az 1972-ben, Salernóban írott keserű számvetés: a *Föld, Föld!*... is arról tanúskodik, hogy Márait mindenekelőtt a keletiek titka (világuk, mentalitásuk, kultúrájuk, reflexeik) izgatta. A Kassai Naplóban 1920 és 1929 között megjelentetett írásokból, amelyeket a Frankfurter Zeitungban is közöltek, több írás (pl. *Orosz cukrászda, Oroszok*) foglalkozik az orosz emigránsok idegenségének kérdéseivel, azon töpreng, vajon miért nem tudnak asszimilálódni Európában. Az orosz psziché érthetetlen, temperamentumuk, szokásaik, „amit mi, európaiak, orosz ideál és orosz materiál alatt elkönyveltünk, megfoghatatlan nekünk, mint minden ideál, amit egy idegen összetételű matéria kisugároz” (Márai 2004: 152) – összegzi a berlini emigránsok sorsával kapcsolatos tapasztalatokat.

A második világháború vészterhes időszakáról vall a negyvenes évek publicisztikáját összegző egyik kötet (Márai 2012), amelyben Márai arról számol be, hogy az irodalom valósággá vált, a keleti háború eseményei ugyanis időszerűvé teszik Dosztojevszkij újraolvasását. Ekkor tanulmányozza át a róla szóló szakirodalmat is: Gide könyvét, Zweig lírai esszéjét, s értetlenül áll a „nyavalyatörős lángész”, az „ázsiai démonizmussal” megáldott, Oroszország megváltói küldetésében hívó nagy orosz író előtt, akinek „Európa-ellenessége olyan perzselő erővel csap felénk könyveiből, mint egy lángszóró lángja”. Hiába minden nagyrabecsülés Márai részéről, az írásból kiérződik, hogy az európeér, alapvetően racionalista polgár értetlenül áll Dosztojevszkij messianizmusa és spiritualizmusa előtt.

A kései emlékirat, a *Föld! föld!*... első fejezete szól leghosszabban arról az élményről, amellyel az ország a keleti hódítót fogadta, s a Leányfalun tapasztaltakról, az országot előzőnlő szovjetekről részletes, pontos és helyenként ironikus, szellemes jellemzést ad. Mentalitásukról feljegyzí, hogy milyen kiszámíthatatlanok a reakcióik, milyen kifürkészhetetlenek az élet helyzeteire adott válaszaik. Egyik pillanatban nyájasak, részvétellel teliek, érzelmesekek, majd gondolkodás nélkül falhoz állítják, s kirabolják az embereket. Megállapítja, hogy „van az oroszokban valami ›más‹, amit nyugati nevelésű ember nem ért”, s próbálkozik sokféle magyarázattal, mégsem tud felelni a „miben más” kérdésére. „Természetesen elvitték a malacot, a lisztet; de ez nem volt érdekes. (...) Az órák gyűjtése iránt tanúsított előszeretet sem volt könnyen magyarázható. (...) Megjelenéseik, látogatásaik, eltűnéseik: minden ilyen érthetetlen, kiszámíthatatlan volt körülöttük. (...) Hírszerzésük, híradásuk, parancstovábbításuk, belső rendtartásuk összefüggéseit nem lehetett kitapintani.” „Ezenfelül agyafúrtak voltak, ravaszok, gúnyosan és kárörvendően csalafinták; örültek, ha becsaphattak bennünket, ›nyugatiakat‹. Gyermekek örömmel teltek el, ha látták, hogy lépre mentünk. Sok oroszal volt dolgom akkor és néha később is, de egyetlenegyszer sem esett meg, hogy az orosz, aki kért valamit és komoly hangon ígerte, hogy visszaadja, amit

kölcsönként – szerszámot, könyvet, akármilyen értéktelen tárgyat –, megtartotta volna a szavát.” (Márai 2006b: 34-35). Feljegyzi még, hogy „Nagyon szerettek játszani, komédiázni. ›Más‹ volt ez a játék is, nem érzett rajta a ›homo ludens‹ tudatossága, sem a *commedia dell’arte* kiművelt reflexe; minden rögtönzött játékokban volt valami vajákos, törzsi, szertartásszerű – és ezért kissé félelmesek is voltak, amikor játszani kezdtek” (Márai 2006b: 36). Hosszan ír Márai arról, hogy milyen különös volt az oroszok írótisztelete, szinte mágikus jelentőséget tulajdonítottak az írásnak, az írókat pedig szentként tisztelték. Nem voltak különösebben műveltek, keveset olvastak, de az írott szó hitelével, varázsával tisztában voltak. „És a ›műveltség‹, amelyről olyan áhítatos hanglejtéssel beszéltek, mit is jelenthetett a nyugati értelemben kétségtelenül tájékozatlan emberek számára, akik nem élték meg a nyugati műveltség két nagy megrázkódtatását, a reneszánszot és a reformációt? ... Időbe telt, amíg megértettem, hogy a ›műveltség‹ ezek számára titokban, lelkük mélyén, egyértelmű ezzel a fogalommal: menekülés. ... Menekülés, mi elől? Menekülés az életük sivárságából. Gyanították, mint az első keresztények, hogy csak egy szellemi megoldás mentheti ki őket az életük, a természet mély, reménytelen sivárságából.” Márai irodalmi-poétikai gondolkodásának megfelelően minden jelenséget az irodalom, kultúra felől közelített meg, az orosz embert az orosz kultúra letéteményesének tekintette: „bizonyos, hogy egy nagy nép irodalma... ha másképp nem, nevek és fogalmak alakjában lecsapódik minden írni-olvasni tudó ember öntudatában, aki ennek az irodalomnak a nyelvét beszéli” (Márai 2006b: 40), ezért érdekelte a saját irodalmukról alkotott véleményük, rákérdezett, valóságos közvélemény-kutatást végzett az orosz és a világirodalom képviselőiről az orosz tiszték, a vöröskatonák körében. Válaszul Puskin és Lermontov nevét említették, Tolsztojról és Dosztojevszkijről hallottak, de olvasni nem olvastak tőlük. A megkérdezettek Csehovot lelkesedéssel emlegették, a „polgári” és „nyugatos” Turgenyevet becsülték, a század végi és század eleji oroszok második irodalmi arcvonaláról: Oszip Dimovról, Arkagyij Avercsenkóról, Arcibasevről, Kuprinról, Ivan Bunyinról, Merezkovszkijről, Leonyid Andrejevéről nem hallottak, ahogy Gladkov vagy Solohov neve sem váltott ki bennük lelkesedést. Miközben Márai a befogadók ízléséről tudakozódott, sokat elárult saját olvasottságáról, tájékozottságáról is, s arról, hogy mely szerzők foglalkoztatták visszatérően. A legjelentősebb író kétségkívül Tolsztoj volt számára, akit esszéiben², kisebb jegyzeteiben, publicisztikájában, sőt: még kései naplóiban is, amikor sokakat igaztalanul elmarasztalt, Tolsztojt a legnagyobbaknak kijáró feltétlen elismeréssel, magasztalóan emlegette.³ Kivált a többször is végigolvasott, „az élet

² Márai Sándor. Könyvek között // Írók, költők, irodalom. Budapest, Helikon Kiadó, 2002. 219.; Háború és béke // Vasárnapi krónika. Budapest, Akadémiai Kiadó-Helikon Kiadó, 1994.; Egy rossz házasság, Bestseller // Ihlet és nemzedék. Budapest, Akadémiai Kiadó-Helikon Kiadó, 1992.

³ „Tolsztoj a legnagyobbak egyike volt” (Márai 2001: 112).

teherpróbáját kiálló könyve”, a *Háború és béke*, valamint az *Anna Karenina*, a *Kreutzer szonáta*, az *Ivan Iljics halála* említetnek meg mint kivételes erejű alkotások. Irodalmi eszményei közé tartozott Dosztojevszkij is, akiben a nagy emberábrázoló, a teljességet felmutatni képes művész-zsenit látta meg. Több önálló írást szentelt alakjának⁴, noha szemléletét, műveit a fentebb említett ellenérzéssel tanulmányozta. S ha szellemiségében, világfelfogásában elhatárolódott is tőle, regénykoncepciójának formálásában minden bizonnyal sokat köszönhetett neki. Mielőtt e kérdést részletesebben is körüljárnánk, essék szó még egyszer Márainak az ún. szláv kérdésről vallott nézeteiről, amely a legtöbbet foglalkoztatta. A háború alatt külföldön jelent meg egy bolsevistaellenes balti író: Schubart *Európa és a Kelet lelke* című műve, amelyet áttanulmányozott (Márai 2006b: 42), s amelynek néhány fontos megállapítását kései emlékiratában is megidézi. Például azt a konklúzióját, hogy a „nyugati ember” még „prométheuszi”, tehát a földi birtoklás és uralomvágy élményétől leigázott ember; de a „keleti”, így az orosz is, már „johannisztikus”, hisz a megváltásban. S ez a világmegváltó küldetés vajon mit jelent a nyugati világ számára? – töpreng némi nyugtalansággal. Az oroszokkal való találkozás minden alkalommal felveti e kérdést, s bár számtalan élethelyzetet, közös történetet idéz fel a *Föld, föld!*... lapjain, egyetlen bizalmas pillanat sem feledtette vagy oldotta fel a közöttük lévő idegenséget (Márai 2006b: 63). Márai kitartóan keresi a választ, s felállítja hipotézisét: „a Kelet nem adhat ösztönzést a nyugati műveltségnek”, mert „mások a térfogataik”. A keleti ember körül mindig van egyféle személytelenség, és ez éppen úgy „térfogat”, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és a tér és a keleti nyomorúság”. A nagy, a végső célt a személyiség feloldásában látták, a pillanatban, amikor az ember túlemelkedik személyiségén és „elvegyül a világritmussal”. ... Számomra, a „nyugati” számára ez a szemlélet valóban kínaiul vagy hinduul hangzik, mert ha feladom személyiségem – ezt a különös rögeszmét –, feladtam az élethez való kapcsolataim értelmét” (Márai 2006b:83) – fogalmazza meg bölcséleti érvénnyel saját álláspontját Márai. Keletnek adott válasza tehát: a saját sorsát megélni és beteljesíteni képes öntörvényű ember, aki József Attilát idézve „igazodni magára mutat”, nem vegyül, nem oldódik fel a masszában, integritását őrző szuverén személyiség. Ezt a legfőbb értéket látja végveszélyben a szovjet hatalom terjeszkedésével, ezért fordít hátat az országnak, s tölt majd ugyanannyi időt száműzetésben, mint amennyit hazájában. „ezért el kell menni innen valahová, ahol – talán – egy ideig lehetséges megélni a saját sorsomat. Mert itt már csak számadat vagyok egy kategóriában” (Márai 2006b: 327) – mondja félelemmel telten.

Márai kultúrafelfogása Ortega és Spengler tanaival egybehangzóan szembeszegül a kollektivitás-eszmével, a polgárság kultúrahordozó szerepébe

⁴ Márai Sándor. *Ihlet és nemzedék*. Budapest, Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1992. Márai Sándor. *Írók, költők, irodalom*. Budapest, Helikon Kiadó, 2002; Márai Sándor. *Sok a nő?* (Publicisztika 1940–1942). Budapest, Helikon Kiadó, 2012.

vetett feltétlen bizalmán alapszik, s legfőbb értéként a személyiséget, az egyéniséget jelöli meg. A szovjet és mindenfajta diktatórikus berendezkedés pedig szétrombolja a nyugati műveltség eszméit, megtagadja az egyéni élet mindenfajta igényét, a személyiség szabad érvényesülésére épülő nyugati civilizáció radikális felszámolására törekszik, így a „bolsevizmus kérdése az európai ember számára nem politikai, nem is osztályhatalmi kérdés, hanem a lét és nemlét, az európaiság kérdése” (Márai 200b). A bolsevizmus kísérlete azért is sikerülhetett Keleten, mert ott a társadalmi személytelenségben elveszni a legfőbb jó, az üdvözülés egy neme, a nyugati ember számára pedig a legnagyobb csapás és veszedelem. Ugyanezért bírálja Márai a nyugati civilizációt, amely mindinkább behódol a tömegtársadalmak mentalitásának és kultúrájának, amely nem ismeri többé az egyéni felelősséget.

Az elmondottak kapcsán megemlítendő még, hogy már az 1941-es *Kassai őrvjárat*, a „korkritikai meditációvá formált útirajz” (Kulcsár-Szabó 2011: 538), amely sok tekintetben az egy évvel később napvilágot látott, Márainak legkidolgozottabb politikai írásaként számon tartott *Röpirat*ot előlegezte meg, a történelmi felelősség kérdéseivel foglalkozva a válságot az egyén és a tömeg szembenállásának különféle módozataiban határozza meg. A *Röpirat* a világháború értelmére, indokoltságára keresve a választ úgy látja, hogy a válsághoz az egyéniség elpusztítása vezetett, ezért annak elhárítása csakis a személyiség vezető státusának helyreállításával lehetséges. „A Röpirat programja éppen ezért lesz az egyéniséget hordozó és fenntartó >műveltség< megőrzésének programja.” (Kulcsár-Szabó 2011: 539).

S végül essék szó azokról az „orosz találkozások”-ról, amelyek a regényírók megihlették, írói gyakorlatára a legnagyobb hatással voltak. Fentebb már említettük, hogy Márai változó intenzitással, különféle periódusokban olvasta, újraolvasta a klasszikusokat, köztük az orosz irodalom kiválóságait: Puskin, Csehovot, Gogolt, Tolsztojt, Dosztojevszkijt és másokat. Az ő művészetükre is építve alakította ki azt a regényformát, amellyel „a századfordulás modernsége reagálva igyekezett beépülni az utómodern epikai gondolkodásba” (Fried 2001) Márai a harmincas, negyvenes években alakította ki azt a regényformát, amelyet hosszú élete végéig művelt, s amelyről a kutatók különbözőképp vélekednek: van, aki lélektani regénynek nevezi (Szegedy-Maszák 1991: 102), van, aki a krízisregény definícióját véli megfelelőnek (Lőrinczy 2002: 10), s akad, aki a dialógusregény (Szabó 2010: 149) megnevezéssel jelöli meg őket. Az elnevezésekben megmutatkozó eltérés ellenére bizonyos hasonló vonások alapján az is kijelenthető, hogy regénypoétikájának kialakításában a leginkább inspiráló mestere Ortega y Gasset volt. Sok kísérlet után adott alakot Márai a monumentális formátlanság műfajának, s hozta létre az epikusi adottságainak és világszemléletének leginkább megfelelő modellt. Azt, amelyet a *Gondolatok a regényről* című Ortega-esszé (Ortega 1993) téziseivel egybehangzóan alakított ki, s amelynek alapképlete az alábbiakban foglalható össze: a történetek krízisszituációra épülnek, rövid időtartamúak, kevés helyszínt és

szereplőt mozgatnak, valamint egyetlen nagyjelenetet tartalmaznak. Ortega műfajelméleti fejtegetésében mindvégig Dosztojevszkij művészetére hivatkozik, azt mintának tartva állapítja meg, hogy „Dosztojevszkij, az ember, szegény bolond volt, próféta ...de az író ...homme de lettres volt, magasztos mesterség gondos kézművese. S mindenekelőtt a technika mestere volt, a regényforma legnagyobb újtóinak egyike.” (Ortega 1993: 25). Márai regénymodellje tehát – mutatis mutandis – leginkább a Dosztojevszkij-művek mintájára épül, s nem csak formatechnikai szempontok alapján, hanem látásmód szempontjából is. Valójában a bahtyini kategória: a polifonikusság (Bahtyin 2001) érvényes rá. (Hozzáteve, hogy e fogalom árnyalására és Márainál megnyilvánuló sajátosságaira külön tanulmányt kellene szentelnünk. Erre azonban jelen írás keretei közt nincs lehetőség.) Márainál sem jelenik meg az objektív valóság, hanem inkább annak valamelyik hős által értelmezett válfaja, vagyis jelentések viszonyaként fogjuk fel a környező világot. Dosztojevszkij s Márai számára sem a valóság a fontos, hanem az, hogyan történik meg a világ a hősben, milyen a valóságról való látomása. Ami „>valóságos<”, az a hős tudatának és öntudatának valóságán keresztül átszűrődő világ: az ábrázolás valódi tárgya eme *öntudat működése*... A *jelentés* ilyen módon a *személyes jelenléttel* függ össze; a polifónia Dosztojevszkij regényeiben a hősök *perszonalisztikus* világlátásán alapul.” (S.Horváth).⁵ „Dosztojevszkij >realizmusa< ...nem az elbeszél tárgyakban és tényekben van, hanem a módban, amelyre az olvasót kényszeríti, hogy bánják velük” (Ortega 1993: 28) – mondja Ortega. A Dosztojevszkij-regényekkel kapcsolatban a másik kulcsszó: a dialogikusság is áthatja a Márai-regényeket. Abban az értelemben, ahogy Bahtyin a külső, kompozicionálisan felépített dialógusokat megkülönbözteti a belső dialógusoktól, s ez utóbbit hozza összefüggésbe a prózanyelv dialogikusságával. Márai is alkalmazza ezt a formaeszközt kívülállása fenntartására, ám egyidejűleg kívül és belül is áll, hiszen a beszéltetéssel olyas valmit is el tud mondani/mondadni, amit a maga szerzői nyelvén nem tudna. Ez a kettősség a regényszerű dialógus alapja mindkét szerzőnél. Érdekes, hogy Márai regényeiben is megfigyelhető az előbb említettekkel összefüggésben, hogy általában nem él az egyéni nyelvi jellemzés eszközével: a hősök és a szerző beszédmódja nem különül el, homogén egységet alkot a két szólam. Dosztojevszkijnél is feltűnő, mintha „a regények hősei egy és ugyanazon nyelven beszélnének, szerzőjük nyelvén” – idézi Bahtyint S. Horváth (S. Horváth: 547). „A polifonikus regényben így a prózanyelv belső dialogizáltsága *új formát ölt*. A hős szólamában jelentkező belső megosztottságot nem a szerzői kívülállás objektív pozíciója, hanem a *másik ember idegen szólama* teremti meg.” (S. Horváth: 547).

A jellemek tekintetében leginkább abban látunk hasonlatosságot a két szerző közt, hogy a tipikus hősök határhelyzetben, átmeneti krízisszituációban lévő

⁵ Mindenütt a szerző kiemeléseit vettük át – C.I..

emberek, akiket többnyire a társadalmon kívüliség, a szilárd létalapok elvesztése jellemez. (Ilyen Askenazi, a Canudos-regény orvos főszereplője, Henrik és Konrád, Casanova és Franciska, Eszter és Lajos, Z., a zeneszerző s folytathatnánk még másokkal a sort.) Alakteremtésük során mindketten a „zavartkeltés” művészei, hiszen a jellemek előttünk formálódnak, „emancipálódnak”, nem kész személyiségek, állandó önmeghatározási kísérlet részesei a másikkal folytatott dialógus által.

Ismeretes, hogy a modern regényben a „mese” csupán ürügy, mindenesetre elenyésző fontosságú, s Márairól köztudott, hogy lelkesen és öntudatosan volt cselekményellenes. A regényszerűség lényege Ortega szerint „nem abban rejlik, ami történik, hanem épp abban, ami nem történés. ...[az alakok] adta hangulatban, az atmoszférában.” (Ortega 1993: 37-38). A jó író áttelepíti olvasóját egy olyan virtuális világba, amely hermetikusan zárt világmindenség, s megszakítja a külső valósággal való mindenfajta összeköttetést. A regény valódi anyaga az alkotó lélektan, abban az értelemben, hogy az olvasó elfogadja a hősöket olyanoknak, mint akikkel a való életben is találkozhatna, s a regény ezeknek a „felfigyelésre érdemes”lehetséges lelkeknek a lélektanával foglalkozik.

Dosztojevszkij regényeit eszmeregényeknek is szokás nevezni. Bár semmilyen kifejtett eszmerendszert nem találunk nála, hősei valójában ideológusok, csak nem elvont, absztrakt tanok híveiként állnak előttünk, hanem egyediségükben, tapasztalati valóságukban. Az eszme mint tudat jelenik meg a művekben, mint megszenvedett, egzisztenciális helyzet, amelyet a hősök önmagukon próbálnak ki. Márait az igazság, a személyiség igazságának kérdése kapcsán köthetjük e dosztojevszkiji problematikához. Askenazi, a Canudos anarchista lázadóvá vált főhősei, Henrik és Konrád vagy Eszter egy eszme foglyaiként a személyes igazságukért, identitásukért küzdenek, természetesen más értelemben, mint Raszkolnyikov vagy Miskin herceg. De ugyanúgy az eszmével folytatott küzdelem felnyitja őket, egy életet tesznek fel arra, hogy az őket izgató kérdésekre választ kapjanak a másiktól, a világtól. Ahogy Horváth Géza állítja, „az eszmét ...Dosztojevszkij rögtön egy másik eszme megvilágításában, a gondolatot egy másik gondolat fényében mutatja meg. Emiatt az eszme is dialogikus képződmény.” (S. Horváth: 555).

Sajnos, nem jutott terünk s időnk arra, hogy a dolgozat valamennyi feltett kérdésére kimerítő választ adjunk. Márai orosz irodalommal való kapcsolatának vizsgálata során világossá vált, hogy a jövőben végzendő kutatásoknak a most csupán vázlatosan felvetett témákról jóval részletesebben kellene szólniuk.

Irodalom

- Bahtyin, M.M. (2001) Dosztojevszkij poétikájának problémái. (Fordította: Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István és Horváth Géza). Budapest, Gond- Cura-Osiris.
- Fried István. (2001) Márai Sándor és a spanyol világ
<http://www.inaplo.hu/nv/200107/17.html>
- Fried István. (2011) A világirodalom Márai Sándora // Irodalomtörténet. 4. 568-582.
- Márai Sándor. (2000a) Napló 1958-1967. Budapest, Helikon.
- Márai Sándor. (2000b) Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Pozsony, Kalligram.
- Márai Sándor. (2001) Napló 1976-1983. Budapest, Helikon.
- Márai Sándor. (2004) Japán kert I. Pozsony, Madách-Posonium.
- Márai Sándor. (2006a) Napló 1943-1944. Budapest, Helikon.
- Márai Sándor. (2006b) Föld, föld!... Budapest, Helikon.
- Márai Sándor. (2012) Sok a nő? (Publicisztika 1940–1942) Budapest, Helikon.
- Körömdi Zsuzsanna. (szerk.) (2003) Oroszország Márai Sándor szemével. Budapest, XX. Századi Intézet.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. (2011) A liberális demokrácia „forradalma” // Irodalomtörténet. 4.
- Lőrinczy Huba. (2002) Világkép és regényvilág. Újabb Márai-tanulmányok. Szombathely, Savaria University Press.
- José Ortega y Gasset. (1993) Gondolatok a regényről. Hétágú Síp Alapítvány, Budapest.
- S. Horváth Géza: Dosztojevszkij polifonikus regénye (Mihail Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái)
gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/78Kroó/aaz2/y541.pdf
- Szabó Tünde. (2010) A szerelem emlékezete. Három Márai-regény. Orosz Irodalom és Irodalomkutatás, ELTE Doktori Program, Budapest.
- Szávai János. (2008) Márai kánonjai és a néma nyelv // A kassai dóm. Közéletések Márai Sándorhoz. Kalligram. 36-62.
- Szegedy-Maszák Mihály. (1991) Márai Sándor. Budapest, Akadémiai.